

UDK 355.48

Enver Imamović

TRAGOVI RIMSKIH VOJNIH JEDINICA NA PODRUČJU DANAŠNJE BOSNE I HERCEGOVINE

Prisustvo rimske vojske na tlu današnje Bosne i Hercegovine bilo je u uskoj vezi s ratovima koje je Rim vodio s ovdašnjim plemenima, kao i s njihovom okupacijom po završetku tih ratova. U oba slučaja to prisustvo je ostavilo vidan trag koji se može pratiti preko raznih spomenika. To su najčešće nadgrobni, posvetni, građevinski i međašni natpisi, zatim žigovi na opekama, vojničke diplome itd. Podatke nam pružaju i pojedini rimski pisci koji su opisivali ratove, ustanke ili pojedine političke događaje koji se vežu za ovaj dio Ilirika, odnosno provinciju Dalmaciju. Važne upute predstavljaju i ostaci vojnih utvrda ili logora, te nalazi vojne opreme i sl.

I pored postojeće izvorne građe nije moguće uvijek pratiti kretanje i boravak pojedinih jedinica. Ima dosta oštećenih natpisa pa nam ostaje nepoznato koja je jedinica u pitanju, ili su pak podaci nepotpuni i nejasni. Ipak se može iznijeti konstatacija da je otkriven znatan broj vojnih spomenika, iako bosanskohercegovačko područje nije imalo neki poseban strateški značaj. Međutim, treba istaći da je riječ o međuprostoru koji je povezivao dvije važne rimske provincije, Dalmaciju i Panoniju. Ovuda su prolazili magistralni putovi koji su iz Dalmacije, a time i iz Italije, vezom preko mora, vodili u pogranične provincije, a uz to, na ovom prostoru su se nalazili bogati rudnici, pa je sve to iziskivalo potrebu prisustva vojske.

S obzirom na to da je boravak vojske imao dalekosežne posljedice na sve oblike života stanovništva ovog kraja, ovome se pitanju i do sada poklanja vidna pažnja. U međuvremenu su otkriveni novi spomenici koji upotpunjuju ranije iznijete stavove i zaključke, što predstavlja solidnu osnovu da se postavljoni problem sagleda mnogo šire.

Teško je reći kada i koje su rimske jedinice prvi put stupile na tlo današnje Bosne i Hercegovine. Ipak se može pretpostaviti da je to bilo u vrijeme prvih rimskih intervencija na istočnoj jadranskoj obali tokom II, a možda i onih iz III stoljeća st. e., kojom prilikom su pojedine rimske vojskovođe u sukobu sa Dalmatima, Japodima ili ranije s Ardijejcima zalazili ili prolazili i ovim teritorijem. U najranije doba intervencijama rimske vojske bile su više izložene oblasti današnje južne Hercegovine i zapadne Bosne. Međutim, malo je podataka iz kojih bi se nešto više saznalo o tim ranim prodorima rimske vojske u ove oblasti.

Nismo ništa bolje obaviješteni ni za razdoblje kad su Rimljani bili već potpuno uspostavili kontrolu nad ovim dijelom provincije Dalmacije. Ali, da je već početkom I stoljeća n. e. ovdje bilo stalnih vojnih posada svjedoče okolnosti koje su dovele do velikog dalmatsko-panonskog ustanka 6. godine n. e. Po izvornoj građi, do ustanka su doveli teški porezi i grubo novačenje domaće mladeži, a i jedno i drugo se moglo provoditi samo uz pomoć vojske, čija su odjeljenja u to vrijeme ovdje svakako imala stalne logore. Međutim, o njihovom broju, imenima i rasporedu malo znamo. Tek iz vremena spomenutog ustanka konkretno se spominju neke jedinice koje su učestvovala u njegovom ugušivanju. Kako je ovaj ustanak dobrim dijelom vođen i na području današnje Bosne i Hercegovine i kako je tu bilo njegovo žarište, tu je svakako bio koncentriran znatan dio rimskog vojnog potencijala, koji je po nekim izvorima iznosio ukupno 15 legija i isto toliko pomoćnih jedinica (Vell. Paterc. II,112,4; 113,1).

Međutim, tek po ugušenju tog ustanka Rimljani su, poučeni gorkim iskustvom, prišli sistematičnijem provođenju razmještaja svojih snaga i provođenja bezbjednosnih mjera, koje su podrazumijevale stacioniranje većeg broja vojnih jedinica i podizanja utvrda na strateški važnim tačkama.

Ta intenzivna briga, međutim, nije trajala dugo, jer su posljedice ustanka ostavile trajan žig na pokorena plemena. Takvo stanje je trajalo nekoliko desetljeća, a onda, kada je bila uklonjena svaka opasnost od iznenađenja sličnim onim iz 6. godine n. e., iz Dalmacije je povučena vojska. Legije koje su tada bile tu stacionirane prebacuju se u druge provincije, gdje su bile potrebnije. Od tog vremena na ovom prostoru se susreću tek poneka odjeljenja pomoćnih jedinica ili odjeljenja nekih legija čiji su se stalni logori nalazili u nekoj od susjednih provincija, najčešće u Meziji i Panoniji.

Njihova uloga se sada nije svodila na to da bdiju nad pokorenim, nego da se brinu za opću bezbjednost koja je sada mogla biti ugrožena od strane odmetnika i razbojnika, ili da interveniraju u međuplemskim sporovima koji su mogli izbiti po raznim osnovama, najčešće zbog međa, zemljišta, pašnjaka, izvora i sl. U svim tim slučajevima vojska je imala policijsku i sudačku ulogu, za razliku od jedinica stacioniranih u susjednoj Panoniji ili Meziji, gdje su vršile osnovnu dužnost — da čuvaju granice i učestvuju u novim osvajanjima.

Kako se Dalmacija nalazila u pozadini takvih zbivanja tu vojska nije ostavila onaj i onoliki trag kakav je slučaj sa podunavskim zemljama. Zato se proučavanje rimske vojske na ovom prostoru svodi u skromne okvire, što je rezultat objektivnih historijskih okolnosti.

Neke upute govore da se jedan od prvih rimskih logora na području provincije Dalmacije nalazio u Naroni. Tu su još u doba ratova s Dalmatima (II stoljeće st. e.) bile stacionirane legije, a i kasnije, jer je sredinom I stoljeća st. e. vojskovođa Vatinije odatle slao Ciceronu pisma u Rim s oznakom »ex castris Narona« (Cicero, Ad fam., V, 9). Pač je bio mišljenja da se taj logor mogao nalaziti u današnjem Mogorjelu kod Čapljine.¹⁾

Izgleda da je na području današnje Bosne i Hercegovine bio rano izgrađen još jedan vojni logor. Po Paču, Rimljani su malo iza 33. godine st. e. sagradili lanac utvrda koje su ležale na liniji uzduž jugozapadnog podnožja dinarskih Alpa, od Krke preko Cetine do Neretve. Glavna utvrđena mjesta na toj liniji bila su Burnum kod Knina, Andetrium (Gornji Muć), Gardun kod Trilja, Humac na Trebižatu nedaleko od Ljubuškog i Mogorjelo kod Čapljine.²⁾ Jasno je da su Rimljani u prvo vrijeme podizali svoje logore na strateški odabranim tačkama nemirnog dalmatinskog područja. Najvažniji od njih su bili u Gardunu, Burnumu i Humcu kod Ljubuškog.

O logoru u Humcu govore brojni vojni natpisi. Tu su ostavile trag boravka brojne jedinice kroz razdoblje od nekoliko stoljeća.³⁾

1) K. Patsch, *Glasnik Zemaljskog muzeja*, XXVI (1914), p. 157.

2) K. Patsch, o. c., p. 158; Isti, *Historische Wanderungen im Karst und an der Adria — Die Herzegowina einst und jetzt*, Wien 1922, p. 56; M. Zaninović, *Ilirsko pleme Delmati*, II dio, *Godišnjak* knj. V, Centar za balkanološka ispitivanja, knj. 3, Sarajevo 1967, p. 63—64.

3) K. Patsch, *Zur Geschichte und Topographie von Narona*, Wien 1907, p. 60—78. Isti, *Kleinere Untersuchungen in und um Narona*, *Jahrbuch für Altertumskunde*, II Wien, 1908, p. 107—117; GZM. XXII (1910), p. 77 i d; A. Betz, *Untersuchungen zur Militärgeschichte der römischen Provinz Dalmatien bei Wien 1938*, passim; G. Alföldy, *Die Auxiliartruppen der Provinz Dalmatien*, *Acta archaeologica Academiae scientiarum hungaricae*, 14 (1962), Budapest 1962, p. 259—296; J. J. Wilkes, *Dalmatia*, London 1969, p. 112 i d.

Da li je u ranije doba bio još koji logor na bosanskohercegovačkom području, ne znamo. Međutim, može se pretpostaviti da su neposredno po definitivnom osvajanju ovih krajeva podignuti garnizoni i na drugim strateškim važnim mjestima radi obezbjeđenja mira i stabilnosti rimske uprave. Spomenici nam govore da su kasnije rimske jedinice boravile u Golubiću kod Bihaća, u Velikoj Kladuši, Banjoj Luci, Skelanima na Drini, na području Goražda, u Doboju itd. U Humcu je nađeno najviše vojnih natpisa, pa se može zaključiti da je tu bilo najveće i najvažnije posadno mjesto u Bosni i Hercegovini.

Kroz razdoblje od nekoliko stoljeća boravak vojske na ovom tlu prolazio je razne faze, što je bilo rezultirano promjenama političkih prilika u Carstvu, odnosno stanja na rajnskoj i duvanskoj granici. Od toga je zavisio i intenzitet boravka i izmjene pojedinih jedinica i odjeljenja.

Do sada je u Bosni i Hercegovini potvrđen boravak ovih vojnih jedinica: legio VII Claudia p. f., legio XI Claudia p. f., legio I Italica, legio I Adiutrix, legio II Adiutrix, legio XIV Gemina, legio VIII Augusta, legio V Macedonica i legio IV Flavia. Od pomoćnih jedinica: cohors III Alpinorum, cohors I Lucensium, cohors I Flavia Hispanorum, cohors VIII voluntariorum, cohors I Bracaraugustanorum i cohors I Belgarum, a od konjaničkih jedinica: Ala Claudia nova.

Potvrde pripadnika legije VII Claudia p. f. do sada su pronađene na svega dva mjesta: u okolici Ljubuškog (Hardomilja, Filovača, Humac i Ljubuški) i u Vagnju kod Jajca, s ukupno deset spomenika. U prvom slučaju riječ je o veteranima koji su se po odsluženju roka u humačkom logoru naselili u njegovoj neposrednoj okolini, odnosno oko današnjeg Ljubuškog.⁴⁾ U drugom slučaju riječ je o oficiru (centurion) koji je po nalogu namjesnika provincije intervenirao u međuplemenskom sporu u dubini provincije (okolica Jajca).⁵⁾ Međutim, ne znamo gdje mu je bilo posadno mjesto.

Natpis iz Vagnja datira iz vremena cara Klaudija, kad se VII legija još nalazila u Damaciji. Da li je dotični centurion u to vrijeme bio stacioniran u Gardunu gdje se nalazio glavni logor te legije,

⁴⁾ *Jahrbuch für Altertumskunde*, II (1908), p. 110 Abb. 30; GZM. XXVI (1914), p. 167; A. Betz, o. c., p. 66, br. 68 (Hardomilje); CIL III, 8487; *Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und Hercegovina*, IV (1896), p. 38; A. Betz o. c., p. 66, br. 52 (Filovača); A. Betz, o. c., p. 66, br. 53 (Filovača); A. Betz, o. c., p. 66, br. 58 (Humac); WM. XII (1912), p. 132; GZM. XXVI (1914), p. 167 Abb. 35; A. Betz, o. c., p. 66, br. 59 (Humac); A. Betz, o. c., p. 66, br. 63 (Humac); A. Betz, o. c., p. 66, br. 66 (Humac); CIL III, 8493; A. Betz, o. c. p. 67, br. 75 (Humac); CIL III, 8488=6364; GZM. XXVI (1914), p. 167 Abb. 33 (Ljubuški).

⁵⁾ CIL III, 9864a; GZM. II (1890), p. 306 i 367; GZM. XXVI (1914), p. 175; J. J. Wilkes, Boundery stones in Roman Dalmatia, *Arheološki vestnik*, XXV, Ljubljana 1976, p. 267, br. 23.

ili u Humcu, gdje je vjerojatno boravilo jedno njeno istureno odjeljenje, ne znamo. Veteranski natpisi iz okolice Ljubuškog vjerojatno potječu od vojnika koji su u Humcu činili isturenu posadu gardunskog logora.

Ova legija je bila stacionirana u Gardunu od 10—62. godine n. e. Godine 62, a možda već 60, prebačena je u Meziju gdje joj se stalni logor nalazio u Viminaciju kod današnjeg Kostolca⁶⁾ Ali i odatle su njeni pripadnici povremeno odlazili izvan stalnog mjesta po raznim dužnostima, pa su dolazili i u sastavu pojedinih njenih odjeljenja.

Od pripadnika legije XI u Bosni i Hercegovini je ukupno otkriveno sedam spomenika. Iz Ljubuškog i njegove okolice (Humac i Vitina), potječu tri nalaza.⁷⁾ Na natpisu iz Ljubuškog spominje se centurion (*Q. Pisenius Severinus cent. leg. XI CI*), a na onom iz Vitine veteran, koji je služio kao barjaktar (*M. Antonius Maximus sing. vet.*). Kako natpis iz Ljubuškog spominje aktivnog vojnika (centurion), to dokazuje da su pripadnici ove legije bili stacionirani i u Humcu, vjerojatno kao istureno odjeljenje logora u Burnumu (Kistanje kod Knina), gdje je bio glavni logor ove legije. Iz Humca potječe i opeka sa žigom ove legije (leg. XI p.f.), što predstavlja još jednu potvrdu boravka pripadnika ove legije na ovom prostoru.

U drugom slučaju riječ je o isluženom vojniku koji je nakon otpusta ostao u ovom mjestu gdje je i umro. Naselje u Ljubuškom, s okolicom, pripadalo je teritorijalnoj zajednici Narone i, kako su se tu nalazili vojni posjedi, na njima su se naseljavali brojni veterani, vjerojatno ne samo oni koji su pripadali posadi u Humcu. Čitavo Ljubuško polje je pripadalo naronitanskom ageru, o čemu govori i počasni natpis koji su već umrlom Augustu i njegovom nasljedniku Tiberiju podigli veterani »*pagi Scunastici... quibus colonia Naronit(ana) agris dedit*«. ⁸⁾ Iz sadržaja se vidi da je ovdje izvršena dedukcija veterana dosta rano, još u Tiberijevo doba, malo nakon dolaska prvih jedinica na ovo područje.

Tri potvrde pripadnika ove legije potječu sa Drine. Jedan je iz Voljevice kod Srebrenice, a dva iz Skelana.⁹⁾ Iako je natpis iz Vo-

⁶⁾ O odlasku ove legije u Meziju: M. Mirković, Rimski gradovi na Dunavu u Gornjoj Meziji, Beograd 1968, p. 25—26; Ritterling, Legio, RE. XII/2 1619 i d.

⁷⁾ Natpisi iz Ljubuškog i okolice: CIL III, 1789=6363; WM. IV (1897), p. 39 (Ljubuški); GZM. XXXV (1923), p. 83; A. Betz, o. c., p. 68, br. 114 (Vitina).

⁸⁾ M. Abramčić, Dva historijsku natpisa iz antikne Dalmacije, *Ephemeridis Instituti archaeologici Bulgarici*, ex Sertis Kazarovianis, vol. XVI, Serdicae 1950, p. 235—240, sl. 1 i 2.

⁹⁾ D. Sergejevski, *Spomenik SKA. LXXVI* (1934), p. 12, br. 12 (Voljevice); CIL III, 14219=GZM. XIX (1907) p. 435 = WM. XI (1909), p. 144, Abb. 41; *Spomenik SKA. XCIII* (1940), II r. 72, p. 146, br. 14, sl. 16; A. Betz, o. c., p. 68, br. 108 (Skelani).

ljevice nepotpun, može se s dosta sigurnosti pretpostaviti da ga je podigao beneficijar, kao i natpis iz Skelana. Pripadnik ove legije koji je obavljao beneficijarsku službu potvrđen je i u Halapićima na Glamočkom polju.¹⁰ Može se zaključiti da su pripadnici ove legije na bosanskohercegovačkom području uglavnom boravili kao beneficijarski službenici i to u vrijeme kada je ova legija već bila izvan Dalmacije, sa sjedištem u Meziji. Da li su spomenuti beneficijari ovako dolazili iz njenog glavnog logora u u Singidunumu (Beograd) ili iz nekog isturenog odjeljenja koje je bilo stacionirano negdje u Dalmaciji, ne znamo. Moguće da se jedno odjeljenje nalazilo u Humcu, gdje je, inače, nađen nadgrobnni natpis pripadnika ove legije, koji je bio aktivni vojnik.

Prisutnost legije IV Flavia potvrđena je samo jednim spomenikom. To je opeka sa žigom, pronađena u okolini Ljubuškog (Vitina), na kojoj se čita: Leg. IIII FF.¹¹ Identičan nalaz potječe iz Smrdelja kod Knina, gdje se nalazila ciglana koja je pripadala logoru u Burnumu. Da li nalaz iz Vitine pripada mjesnoj radionici u kojoj su radili vojnici ove legije čiji se logor nalazio u Humcu ili u samoj Vitini, ili, pak, potječe iz ciglane kod Knina, neizvjesno je.

Ova legija je boravila u Dalmaciji od osnivanja do 86. godine, pa iz tog razdoblja potječu i druge njene iz Dalmacije potvrde (Salona — CIL III, 2864; Nadin — CIL III, 2029). Kada je početkom rata s Dačanima bila uništena legija V Alaudae, na njeno mjesto je u Meziju sljedeće godine iz Dalmacije došla legija IV Flavia i tu je ostala do konca antike, sa sjedištem u Singidunumu (Not. dign. XLI 30).¹²

Pripadnici legije I Adiutrix iza sebe su ostavili pet potvrda. Iz okolice Ljubuškog su tri nalaza, a po jedan iz Skelana i Bihaća.¹³ Natpisi iz Ljubuškog potvrđuju aktivne vojnike (dva centuriona i vojnik) i potječu iz druge polovice II stoljeća n.e. To je vrijeme kad su se zbog opće opasnosti od provale Kvada i Markomana počele vraćati pojedine jedinice u Dalmaciju, pa je tako, vjerovatno, i Humac dobio novu posadu.

¹⁰ CIL III, 9862=13231; K. Patsch, GZM. VI (1894), p. 357, sl. 22; GZM. XXVI (1914), p. 175; A. Betz, o.c., p. 68, br. 107.

¹¹ CIL III 14021; K. Patsch, WM. V (1897), p. 338—340. Isti, Herzegowina einst und jetzt, p. 116, f. 4; GZM. XXVI (1914), p. 162, sl. 21; E. Pašalić, o.c. p. 57.

¹² Č. Truhelka, GZM. V (1893), p. 675—676; M. Mirković, o.c., p. 25; Ritterling, Legio, RE. XII/2, 1540—1542; A. Betz, o.c., p. 46—48 i 72.

¹³ CIL III, 1790=6362=8484; K. Patsch, Zur Geschichte und Topographie von Naronā p. 70, Abb. 33; GZM. XXVI (1914), p. 165; A. Betz, o.c., p. 70, br. 175 (Humac); GZM. XXVI (1914), p. 102, Abb. 23; K. Patsch, o.c., p. 68, Abb. 31; A. Betz, o.c., p. 71, br. 187 (Hardomilja); CIL III, 14218; GZM. XIX (1907), p. 435, br. 2; WM. XI (1909), p. 145; A. Betz, o.c. p. 71, br. 184 (Liješće-Skelani); CIL III, 15066; GZM. X (1898), p. 339, br. 5; WM. VII (1900), p. 38—39, Abb. 8; A. Betz, o.c., p. 70, br. 182 (Privilica—Bihać).

Dvije potvrde pripadnika ove jedinice odnose se na beneficijare. Jedna je iz bihačkog kraja (Privilica, CIL III, 15066), a druga iz Skelana na Drini (Liješće, CIL III, 14218).

Ova jedinica je došla iz Germanije u Dalmaciju 85/86. godine, da bi smijenila legiju IV Flavia, koja je prešla u Meziju. U Dalmaciji se zadržala do početka dačkih ratova, kada je za stalno prebačena u Panoniju, gdje su jedno vrijeme njeni pripadnici boravili u Mursi i Sirmiju.¹⁴⁾

Potvrde aktivnih vojnika ove legije u Bosni i Hercegovini potječu iz II stoljeća, kada je jedno njeio odjeljenje vjerojatno bilo stacionirano u Humcu. Spomenici koji spominju beneficijare potječu iz III stoljeća, odnosno iz razdoblja kada se stalni logor ove legije već nalazio u Panoniji. Ovdje su bili u službi kod namjesnika u provinciji i vjerojatno su dolazili iz Murse i Sirmija, ili su, pak, pripadali posadi nekog isturenog odjeljenja koje je bilo stacionirano u jednom od dalmatinskih logora.

Pripadnici legije II Adiutrix potvrđeni su sa četiri natpisa, po jedan iz Humca,¹⁵⁾ Zenice¹⁶⁾ Glavatičeva kod Konjca¹⁷⁾ i Golubića kod Bihaća.¹⁸⁾ U svim slučajevima potvrde se odnose na aktivne vojnike, a potječu iz II i prve polovice III stoljeća n.e.¹⁹⁾ Nalaz ovih spomenika govori da su pripadnici ove legije barem jednim odjeljenjem bili stacionirani i u granicama današnje Bosne i Hercegovine, odnosno u jednom od mjesta gdje su nađene njene potvrde, najvjerojatnije u Humcu.

Ovu legiju je osnovao Vespazijan 7. marta 70. godine, ali je već 86. godine ušla u sastav podunavske vojske. Prvo je bila stacionirana u Meziji Inferior, a u vrijeme Trajana sjedište joj je bilo u Akvinkumu. U doba Dioklecijana njena odjeljenja se redovito nalaze u Srijemu, sa stanom u Sirmiju.²⁰⁾ U Dalmaciji (Humac) su isturena odjeljenja ove legije boravila već u II stoljeću, to jest u doba Marka Aurelija.

Legija I Italica je posvjedočena s dva beneficijarska natpisa. Prvi potječe iz Stoca, a drugi iz Skelana.²¹⁾ Stalno sjedište ove legije

¹⁴⁾ *Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva*, I (1895), p. 175 i V (1905) 108; Ritterling, *Legio*, RE. XII/2, 1388 i d.

¹⁵⁾ K. Patsch, *Narona*, p. 68, Abb. 31; WM. I (1893), p. 330—332; GZM. XXVI (1914), p. 162; A. Betz, o.c., p. 71, br. 207.

¹⁶⁾ CIL III, 12764; WM. I (1893), p. 227; GZM. XXVI (1914) p. 170; A. Betz, o.c., p. 71, br. 209.

¹⁷⁾ CIL III, 8489=12799; GZM. XXVI (1914), p. 168; E. Pašalić, o.c., p. 57 i 67; A. Betz, o.c., p. 71, br. 210.

¹⁸⁾ CIL III, 10036; WM. VI (1899), p. 173; A. Betz, o.c. p. 71, br. 208.

¹⁹⁾ K. Patsch, GZM. XXVI (1914), p. 162.

²⁰⁾ Ritterling, *Legio*, RE. XII/2, 1444; E. Pašalić, o.c., p. 98; D. Dimitrijević, u *Limes*, I, Beograd 1961, p. 99.

²¹⁾ CIL III, 14631; GZM. XII (1900), p. 170; WM. VIII (1902), p. 102 (Stolac); D. Sergejevski, *Spomenik SKA*. XLIII (1940), 2. r.p. 147, br. 15 (Skelani).

nalazilo se u Meziji, gdje je došla iz Germanije, po završetku građanskog rata nakon Neronove smrti, odnosno početkom Vespazijanove vladavine.²²⁾ Prema tome, ove potvrde su iz vremena kada se ova legija nalazila u susjednoj Meziji (III stoljeće), gdje je činila stalnu posadu.²³⁾

Spomenuti beneficijari su bili u službi kod dalmatinskog namjesnika, a njihove potvrde su pronađene još u Runovićima (CIL III, 1906), Saloni (CIL III, 2023), Naroni (CIL III, 1781 itd.). Može se pretpostaviti da se u svakom od tih mjesta nalazila beneficijarska stanica. Za Stolac i Skelane to se može reći s više sigurnosti, jer su iz oba ta mjesta poznati beneficijarski natpisi drugih legija. S obzirom na to da je u Saloni nađeno nekoliko potvrda aktivnih vojnika ove legije (CIL III, 8719, 2008, 2009, 2010 itd.), vjerojatno se tu nalazilo posadno mjesto isturenog odjeljenja iz Mezije, odakle su, možda, delegirani beneficijari na dužnosti po raznim mjestima Dalmacije, pa tako i na bosanskohercegovačko područje.

Pripadnici legije VIII Augusta potvrđeni su sa pet spomenika. Prvi potječe iz Letke na Duvanjskom polju i odnosi se na aktivnog vojnika.²⁴⁾ Dvije potvrde potječu iz okolice Humca. U oba slučaja riječ je o opekama koje nose žig ove legije.²⁵⁾

Sljedeće dvije potvrde odnose se na veterane. Prva je iz Graca kod Hadžića, nedaleko od Sarajeva,²⁶⁾ koja predstavlja nadgrobni natpis jednog Aurelijevca koji je, možda, u ovdašnjoj utvrdi obavljao službu aktivnog vojnika, tu ostao i umro. Isti je slučaj sa spomenikom iz Švrakinog sela kod Sarajeva.²⁷⁾

Ovi natpisi, od kojih osobito oni iz Letka na Duvanjskom polju i iz Humca, govore da je ova legija neko vrijeme boravila i na području Bosne i Hercegovine, cijela ili s jednim odjeljenjem. Pač je na osnovi nalaza opeke sa žigovima iz Humca i Asserije svojevremeno iznio mišljenje da su joj u tim mjestima bili logori, dok su u mjestima ostalih nalaza bila stacionirana isturena odjeljenja.²⁸⁾

Ova legija je bila u Dalmaciji još u Augustovo doba, budući da je učestvovala u suzbijanju dalmatsko-panonskog ustanka. Za tu priliku došla je iz Panonije, a po ugušenju ustanka opet je tamo

²²⁾ Ritterling, *Legio*, RE. XII/2, 1407 i d; H. M. D. Parker, *The Roman Legions*, Oxford 1928, p. 143; M. Mirković, o.c., p. 26.

²³⁾ Ritterling, *Legio*, RE. XII/2, 1407; M. Mirković, o.c., p. 26—27.

²⁴⁾ GZM. n. s. XXVI (1914), p. 16, br. 4 = VM. Band V A, *Archäologia*, Sarajevo 1975, p. 54.

²⁵⁾ CIL III, 6435=10181=13338; GZM. VII (1895), p. 143; WM. V (1897), p. 338—340; GZM. XXVI (1914), p. 162 (Humac); *Arheološki pregled*, 19 (1977), p. 84 (Gračine).

²⁶⁾ CIL III, 8375=12749; AEM. XVI, p. 82; GZM. V (1893), p. 341; WM. IV (1896), p. 248.

²⁷⁾ CIL III, 8374=2777a; GZM. VII (1895), p. 143; WM. IV (1896), p. 248—249 i IX (1904), p. 233—234; E. Pašalić, o.c., p. 67.

²⁸⁾ K. Patsch, GZM. VII (1895), p. 143.

vraćena (Sirmium). Godine 44. prebačena je u Meziju, a pod Vespanzijom otišla je u Germaniju i tu je ostala duže vrijeme.²⁹⁾

Bliže datiranje njenog boravka u Dalmaciji nakon dalmatinskog ustanka nije pouzdano. Možda je to bilo sredinom II stoljeća, kad se zbog opasnosti od prodora barbara u Dalmaciju opet koncentriraju jedinice, među kojima je vjerojatno bila i ova legija.

Njezini nalazi iz drugih krajeva Dalmacije su dosta raštrkani. Potvrde aktivnih vojnika potječu iz Albone (CIL III, 3151), Burnuma (A. Betz, o. c., p. 72, br. 228) i Salone (CIL III, 14692), dok su veterani poznati iz Nadina (CIL III, 2865) i Omišaljca na otoku Krku (CIL III, 3127=10126).

Legija X Gemina je iza sebe ostavila četiri potvrde. Dvije su iz Skelana na Drini,³⁰⁾ a po jedna iz Lipe s Duvanjskog polja i Cikote kod Prijedora.³¹⁾ Nalaz iz Lipe i jedan od spomenika iz Skelana pominju beneficijare, dok je drugi natpis iz Skelana nepotpun, navodi se samo ime legije. Na natpisu iz Cikote spominje se, pak, veteran koji je u aktivnoj službi, također, bio beneficijar.

S obzirom na karakter ovih nalaza može se zaključiti da ova legija nije nikada imala stalnu posadu na području Bosne i Hercegovine, jer beneficijarski, kao i veteranski natpisi nisu pouzdan element za utvrđivanje boravka neke jedinice na određenom prostoru. Ovi službenici su u većini slučajeva bili delegirani na službu u Dalmaciju iz drugih provincija. U ovom slučaju beneficijari su u Dalmaciju dolazili iz Panonije, gdje se nalazio glavni logor ove legije. Iz te provincije ovamo su dolazili beneficijari i iz drugih legija.

Ova legija se nalazila u Španiji do 63. godine, a onda je prebačena u Carnuntum na mjesto legije XV Apollinaris, koja je, pak, bila upućena na istok. U doba Trajana, između 103. i 105. godine prebačena je u Aquincum, gdje je zamijenila legiju II Adiutrix. Tada su neki njeni odredi boravili u Mursi, što dokazuju nadgrobni spomenici njenih vojnika s kraja I i početka II stoljeća. U Aquincumu je ostala kratko vrijeme, jer je odatle otišla u Vindobonu gdje je ostala za stalno.³²⁾

Može se pretpostaviti da boravak pripadnika ove legije na području Bosne i Hercegovine pada u vrijeme kada se legija nalazila u Aquincumu i kada je imala isturena odjeljenja u Murski, odakle su njeni pripadnici upućivani u Dalmaciju na dužnost beneficijara.

²⁹⁾ Ritterling, *Legio*, RE. XII/2, 1642 i d; H. M. D. Parker, o. c., p. 143.

³⁰⁾ CIL III, 14219; GZM. XIX (1907), p. 436; WM. XI (1909), p. 145; CIL III, 14219¹⁵.

³¹⁾ CIL III, 9847; WM. XI (1909), p. 123 (Lipa); D. Sergejevski, GZM. n. s. XII (1957), p. 116—118, br. 8 (Cikote).

³²⁾ Ritterling, *Legio*, RE. XII/2, 1678 i d; J. Klemenc, u *Limes*, I, p. 13.

Skoro svi nalazi pripadnika ove legije iz Dalmacije odnose se se na beneficijare. Najviše ih se našlo u Saloni (CIL III, 8745, 6376=8556; *Bulletino dalmato*, XXX (1907), p. 39, br. 3784A), što pokazuje da se i tu nalazila njihova beneficijarska stanica. Ostali nalazi su iz Trogira (CIL III, 2677), Bublina kod Dikovače (CIL III, 14637) itd. Samo jedan nalaz spominje veterana ove legije, a potječe (*Bulletino dalmato*, XXX (1906), p. 12, br. 3311A).

Legija XIV Gemina je ostavila iza sebe četiri potvrde. Tri se odnose na beneficijarske natpise, a jedna predstavlja opeku sa žigom ove legije. Po jedan nalaz potječe iz Halapića na Glamočkom polju,³³⁾ i Velike Kladuše,³⁴⁾ a dva iz Stoca.³⁵⁾ Nalaz opeke sa žigom iz Velike Kladuše pokazuje da je jedno njeno odjeljenje neko vrijeme bilo stacionirano i u današnjoj Velikoj Kladuši, u čijem logoru je dokazan boravak i drugih jedinica. Vjerojatno su iz ovog logora slati časnici u Stolac i Halapiće da u tamnošnjim stanicama obavljaju dužnost beneficijara, a možda i iz Salone, gdje je, po svoj prilici, bio stacioniran jedan odjel ove legije. Na to bi ukazivao tamnošnji nalaz više potvrda aktivnih vojnika ove legije (CIL III, 6549, 12896). Međutim, iz Dalmacije je daleko više spomenika koji se odnose na beneficijare koji potječu iz raznih mjesta, pa tako i iz Runovića (CIL III, 1911), Crkvine kod Brloga (CIL III, 10050), Narone (A, Betz, o. c., p. 73, n. 251) itd.

Za ovu legiju se zna da ju je osnovao car August i tokom stoljeća često je mijenjala logor. Godine 68. našla se u Dalmaciji, kamo ju je iz Britanije prebacio Neron. Nakon njegove smrti aktivno je učestvovala u građanskom ratu. Vitelije ju je vratio u Britaniju (Tacit. Hist. 2, 11, 32, 43, 54, 66; CIL III, p. 280). Koncem I stoljeća premještena je u Carnuntum na Dunavu gdje je ostala kroz svo vrijeme Carstva.³⁶⁾ Vjerojatno su odatle odašiljani njeni pripadnici u Dalmaciju, pa tako i na današnje bosanskohercegovačko područje.

Legija V Macedonica je potvrđena s dva spomenika. To su, također, beneficijarski natpisi, oba iz Skelana.³⁷⁾ U Skelanima je, inače, pronađen veći broj beneficijarskih natpisa raznih legija, što dokazuje da se tu nalazila beneficijarska stanica kroz jedno duže razdoblje. S obzirom na to da se stalni logor legije V Macedonica nalazio u susjednoj Meziji, jasno je da su spomenuti beneficijari dolazili iz te provincije.

Ova legija se nalazila u Meziji od ranog Carstva, a prije toga činila je posadu Makedonije. Godine 62. bila je upućena na istok

³³⁾ CIL III, 9862=13231; GZM. XXIX (1927), sv. 1, p. 261—262.

³⁴⁾ CIL III, 13339³=14023; GZM. V (1893), p. 492, sl. 27 i p. 681.

³⁵⁾ CIL III, 8431=12789; GZM. IV (1892), p. 350, br. 2; WM. VIII (1902), p. 103; CIL III, 8435=12789.

³⁶⁾ Ritterling, *Legio*, RE. XII/2, 1727 i d.

³⁷⁾ GZM. XIX (1907), p. 437; GZM. XXVI (1914), p. 175; WM. XI (1909), p. 146; A. Betz, o. c., p. 72, br. 224 i GZM. n. s. VI (1951), 308, br. 14.

(Tacit. Ann. XV 6), ali je nekoliko godina kasnije bila vraćena u Meziji je ostala za stalno.³⁸⁾ Spomenici njenih pripadnika koji potječu s bosanskohercegovačkog područja odnose se na sredinu III stoljeća, dakle iz vremena kada je ova legija činila stalnu posadu Mezije.

U Dalmaciji ima malo potvrda ove legije. Iz Salone potječe spomenik jednog centuriona (CIL III, 2046), otkud su i dvije potvrde veterana (CIL III, 13907; *Bulletino dalmato*, XXXII (1909), p. 59 br. 3900A). Beneficijar se spominje još samo na natpisu iz Burnuma (Strena Buliciana, p. 216 n. 6). Prema tome, pripadnici ove legije su bili najviše vezani za stanicu u Skelanima, koja je, svakako, imala važan status s obzirom na to da se nalazila na međuprovincijskoj granici (između Dalmacije i Mezije), gdje su ovi službenici obavljali sve poslove koji su karakteristični za pogranično mjesto.

Pored vođenja ratova, pripadnici ove legije su učestvovali i na mnogim gradnjama, pa je, između ostalog, s ostalim mezijskim legijama učestvovala u gradnji puta niz Dunav.

*
* *

Po odlasku legija iz Dalmacije (doba Flavijevaca), ovo područje su osiguravale pomoćne jedinice (ale i kohorte). Kako su bile raspoređene na raznim stranama ove provincije, i one su iza sebe ostavile brojne tragove. To su najčešće posvetni i nadgrobni spomenici, mada ima i drugih vrsta potvrda (građevni natpisi).

Dok se za pripadnike legija može reći da su u najvećem postotku potvrđeni kao konzularni beneficijari, dotle se za pripadnike pomoćnih jedinica može reći da su to, uglavnom, aktivni vojnici. Time je ujedno određena uloga njihove prisutnosti, a to je, prije svega, obezbjeđenje rudarskih i drugih privrednih pogona, magistrálnih pravaca i, na koncu, očuvanje reda i mira. Te posadne trupe su bile raspoređene na raznim stranama ovog dijela provincije Dalmacije kako bi svojim djelovanjem obuhvatile čitavo stanovništvo s današnjeg bosanskohercegovačkog područja. Ukupno je zastupljeno sedam kohorti i jedna ala.

Kohorta III Alpinorum potvrđena je sa sedam spomenika, od kojih šest potječe iz okolice Ljubuškog,³⁹⁾ a jedan iz Šipova kod

³⁸⁾ Ritterling, *Legio*, RE. XII/2, 1572 i d; M. Mirković, o. c., p. 24 i d.

³⁹⁾ CIL III, 8491=6366; WM. IX (1904), p. 27; GZM. XXVI (1914), p. 163; G. Alföldy, o. c., p. 291, br. 20 (Kutac); CIL III, 14632; GZM. XXVI (1914), p. 163; G. Alföldy, o. c., p. 291, br. 18 (Hardomilje); CIL III, 8495; WM. IX (1904), p. 27; GZM. IV (1892), p. 167—169; G. Alföldy, o. c., p. 291, br. 21 (Humac); JAK. 2 (1908), p. 113; G. Alföldy, o. c., p. 291, br. 17 (Humac); JÖAI. 36 (1946), Bb 67 ff; G. Alföldy, o. c., p. 291, br. 23 (Humac); JAK. 2 (1908), p. 114; G. Alföldy, o. c., p. 291, br. 22 (Humac); JÖAI. 36 (1946), Bbb 67 ff; G. Alföldy, o. c., p. 291, br. 19 (Humac).

Jajca.⁴⁰⁾ U pet slučajeva radi se o aktivnim vojnicima. S obzirom na to da šest spomenika potječe iz okolice Ljubuškog, to potvrđuje da se logor ove kohorte jedno vrijeme nalazio u Humcu i to u doba Flavijevaca.

Nalaz iz Šipova predstavlja posvetu bogu Apolonu, koju je podigao neki *M. Aurelius Verus, decurio equitum coh. III Alpinorum*. Ova kohorta je iza sebe ostavila tragove boravka i u drugim mjestima provincije Dalmacije, kao u Saloni, Klisu, Burnumu, Gracu kod Skradina, Kadinoj Glavici, Matkovini, Muću, Gračacu, Gardunu, Naroni itd. Prema koncentraciji nalaza tih potvrda može se utvrditi da je, pored Humca, ova kohorta bila stacionirana još u Burnumu, Saloni i Andetriumu, kamo je došla u II stoljeću. U tom razdoblju je jedno vrijeme boravila i u Metkoviću.⁴¹⁾

U saloni je pronađena jedna diploma pripadnika ove kohorte (D. XVI=XXIII). Iz njenog sadržaja saznajemo da je u Dalmaciji bila još nekoliko godina nakon Neronove smrti. Jedan natpis iz Muća pokazuje da je u II stoljeću boravila u tom mjestu, a pod konac tog ili početkom sljedećeg stoljeća bila je prebačena u Panoniju, kako to potvrđuju nalazi opeka s njenim imenom (CIL III, 3759=10670 i 4665).⁴²⁾ Tu je dva puta spominje i *Notitia dignitatum* (Occ. XXXII, 53); Or. XXXVII, 35), a i opeke sa njenim žigom iz Banovaca (CIL III, 3759=10670 i 4665).

Natpis iz Šipova bi se mogao datirati negdje oko 200 godine, pa bi u to vrijeme padao i boravak ove kohorte u tom mjestu. U natpisu se spominje izvjesni Aurelije Ver, koji je podigao Apolonu zavjet nakon preseljenja (*iterata statione*). Nije jasno da li se u Šipovo preselila cijela kohorta ili jedno njeno odjeljenje, ili samo navedeni Ver, a ne zna se ni do kada je tu ostala.⁴³⁾

S obzirom na to da se *cohors III Alpinorum* najduže zadržala u Dalmaciji od svih pomoćnih jedinica, iza sebe je ostavila najviše traga. Na spomenicima se spominju brojni aktivni vojnici raznog čina, pa se tako na natpisima iz Humca spominju *eques*, *tubicen* i *optio*. Neki od pripadnika koji su dobili otpust za stalno su se naselili u Dalmaciji (CIL III, 2003 — Klis). Mada su u ranije doba njeni pripadnici bili regrutirani iz alpskih zemalja, po čemu je dobila i ime, kasnije se, uglavnom, popunjavala pripadnicima ovdašnjih plemena.

Prisustvo pripadnika *cohors VIII voluntariorum* je potvrđeno sa pet spomenika. Dva potječu iz Halapića na Glamočkom polju,⁴⁴⁾ a

⁴⁰⁾ *Arheološki radovi i rasprave*, JAZU. VII (1974), p. 347—363.

⁴¹⁾ K. Patsch, WM. IV (1896), p. 257—258; isti, *Rimske pomoćne čete u provinciji Dalmaciji, X izvještaj Velike gimnazije u Sarajevu*, Sarajevo 1895, p. 7 i d; G. Alföldy, o.s., p. 263—265 i 290—292; M. Zaninović, o.c., p. 178.

⁴²⁾ K. Patsch, Naron, p. 74; G. Alföldy, o.c. p. 264.

⁴³⁾ Vidi bilješku 40.

⁴⁴⁾ D. Sergejevski, GZM. XL (1928), sv. 2. p. 82—83; G. Alföldy, o.c., p. 296, br. 38.

tri iz okolice Ljubuškog.⁴⁵) Natpisi iz Proboja i Kutca spominju aktivne vojnike, što govori da je ova kohorta jedno vrijeme bila stacionirana i u humančkom logoru. Tu, u Gračanima potvrđuje je i žig na opeki, što govori da je na tom području izvodila neke građevne radove.

Ova jedinica je formirana u vrijeme dalmatsko-panonskog ustanka (između 7. i 8. godine n. e.) i u Dalmaciji je boravila do sredine III stoljeća (CIL III, 2706=9724), mada je jedna diploma iz Salone spominje tek 93. godine (D. XXIII).

Spomenici ove kohorte su nađeni u mnogim mjestima Dalmacije, pa tako u Andetriumu (CIL III, 9782, 2745, 10182a), Saloni (CIL III, 2002, 8728, 8729, 14660¹, 8757, 2045), Gardunu (CIL III, 13975, 13187, 9724, 14930, 14336¹ itd), Klisu (CIL III, 8672), Naroni, Čačku, Dokleji i drugim mjestima. Tokom I stoljeća boravila je u Gardunu gdje je iz sebe ostavila brojne opeke sa žigom. Tu je izvodila i neke građevne radove, pa je, između ostalog, oko 150. godine podigla jedan vodotočnik. Odatle potječe i njen posljednji natpis koji ju spominje u Dalmaciji (245. godine). Kasnije je boravila u Arabiji, gdje je spominje *Notitia dignitatum*, ali ne znamo kada je tamo prebačena.⁴⁶)

Prisustvo cohors I Belgarum je posvjedočeno s deset spomenika. Devet ih potječe iz okolice Ljubuškog (pet iz Humca, dva iz Hardomilja, te po jedan iz Tihaljine i Gračine⁴⁷ i Usore kod Doboja.⁴⁸) Na svim natpisima iz okolice Ljubuškog, izuzev opeke sa žigom, spominju se aktivni vojnici, među kojima ima i centuriona.⁴⁹) Na jednom se, pak, spominje barjaktar.⁵⁰) Na spomeniku iz Usore spominje se veteran.⁵¹)

S obzirom na to da se na navedenim spomenicima, uglavnom, spominju aktivni vojnici, a svega jedan veteran, može se zaključiti da su pripadnici te kohorte bili stacionirani na bosanskohercegovačkom

⁴⁵) CIL III, 6365=8490; WM. IV (1896), p. 41; G. Alföldy, o. c., p. 295, br. 32 (Kutac); CIL III, 13875; GZM. V (1893), p. 525, sl. 20; G. Alföldy, o. c., p. 295, br. 31 (Proboj); *Arheološki pregled*, 19 (1977), p. 81 (Gračine).

⁴⁶) D. Sergejevski, GZM. XXXVI (1924), p. 113 i d.

⁴⁷) CIL III, 1790=6362=8484; GZM. XXVI (1914), p. 135; G. Alföldy, o. c., p. 292, br. 16 (Hulac); CIL III, 14630; GZM. XXVI (1914), p. 165, br. 4; G. Alföldy, o. c., p. 292, br. 15 (Humac); CIL III, 1789=6363=8485 (Humac); CIL III, 8494; G. Alföldy, o. c., p. 293, br. 21 (Humac); GZM. XXII (1910), p. 181 i d; WM. XII (1912), p. 136; G. Alföldy, o. c., p. 292, br. 17 (Humac); JAK 2(1918), p. 113 ff; GZM. XXVI (1914), p. 165; G. Alföldy, o. c., p. 292, br. 18 (Hardomilje); WM. XII (1912), p. 133; G. Alföldy, o. c., p. 292, br. 19 (Hardomilje); CIL III, 12810; G. Alföldy, o. c., p. 292, br. 14 (Tihaljina) *Arheološki pregled*, 19 (1977), p. 84 (Gračine).

⁴⁸) CIL III, 8376b=12750; GZM. IV (1892), p. 191, sl. 3; WM. I (1893), p. 246; GZM. XXVI (1914), p. 168.

⁴⁹) CIL III, 1789=6363=8485; GZM. XXVI (1914), p. 165.

⁵⁰) WM. XII (1912), p. 133; GZM. XXVI (1914), p. 166; G. Alföldy, o. c., p. 292, br. 19.

⁵¹) CIL III, 8376b; GZM. XXVI (1914), p. 168.

području kroz jedno duže razdoblje i to svakako u Humcu, gdje je nađeno devet njenih spomenika. Tokom boravka u tom mjestu njeni vojnici su podigli žrtvenik Fortuni (CIL III, 14630), a 173. godine izvodili su radove na popravku hrama koji je bio posvećen božanskom paru Liberi i Liberu (CIL III, 8484). Može se pretpostaviti da su izvodili i druge korisne radove, bilo u samom Humcu ili u drugim bližim mjestima, o čemu svjedoči i nalaz opeke s njenim žigom iz Gračine.

Ne znamo pouzdano kada je ova kohorta došla u humaćki logor, kao ni to kada ga je napustila, ali je izvjesno da je tu boravila tokom II stoljeća. Potvrda njenog boravka u Usori može se tumačiti na više načina. Možda je tu bilo stacionirano jedno njeno istureno odjeljenje gdje je dotični Gaius Lulius Maximus dobio otpust, tu se naselio i umro, ili je, pak, bio otpušten u Humcu, a ovdje se potom naselio.

Ova kohorta je u ranije doba bila isključivo sastavljena od Belgijanaca, ali tokom dugog boravka u Dalmaciji popunjavala se, uglavnom, regrutima ovdašnjih plemena. To pokazuju brojni natpisi na kojima se spominju domaća plemena, pa tako Dalmata (CIL III, 8494), Daesitias (CIL III, 9737) itd.

Od kohorte I Bracaraugustanorum preostala su tri spomenika, svi iz okolice Ljubuškog (Humac).⁵²⁾ Iz cijele Dalmacije poznata je još samo jedna potvrda. To je natpis iz Narone u kojem se navodi ime prefekta kohorte (CIL III, 1773).

Pač je svojevremeno, s time u vezi, iznio mišljenje da se dotični časnik možda slučajno našao u Naroni, iza kojeg je ostao ovaj natpis, te je smatrao da se ne može po njemu suditi da je ova kohorta zaista boravila u Dalmaciji.⁵³⁾ Međutim, ovi nalazi iz Humca, na kojem se spominju aktivni vojnici, ipak bi upućivali da je dotična jedinica barem kratko boravila u Humcu, to jest na mjestu nalaza ovog spomenika.

S obzirom na mali broj potvrda ove kohorte iz Dalmacije, može se pretpostaviti da je ovdje boravila kratko vrijeme, svakako prije 80. godine. Možda je napustila Dalmaciju zajedno s legijom IV Flavia 86. godine. Početkom II stoljeća već je pripadala posadi Gornje Mezije, a kasnije je bila premještena u Daciju.⁵⁴⁾

I cohors I Flavia Hispanorum je iza sebe ostavila svega jednu potvrdu, a potječe iz Makljenovca kod Doboja.⁵⁵⁾ Možda ju spominje još jedan natpis s ovog lokaliteta u kojem stoji da je jedna »cohors

⁵²⁾ CIL III, 1773; K. Patsch, Narona, p. 90; G. Alföldy, o.c., p. 293, br. 1 (Humac); K. Patsch, Narona, p. 75, br. 7; G. Alföldy, o.c., p. 293, br. 3 (Humac); K. Patsch, Narona, p. 74, br. 6; G. Alföldy, o.c., p. 293, br. 2 (Humac).

⁵³⁾ K. Patsch, Rimske pomoćne čete u provinciji Dalmaciji, p. 15.

⁵⁴⁾ Cichorius, Cohors, RE, IV/1, 257.

⁵⁵⁾ CIL III, 12759=14169; GZM. IX (1897), p. 533—534, br. 2. sl. 12; WM. VI (1899), p. 256, sl. 75; G. Alföldy, o.c., p. 294, br. 1.

miliaria« izvodila neke građevinske radove u ovdašnjem logoru ili susjednom civilnom naselju. Budući da je i cohors I Flavia također bila miliaria, lako je moguće da je riječ o istoj kohorti.

Ovom kohortom je zapovijedao tribun, koji je spomenuti natpis posvetio geniju kohorte. S obzirom na to da većina natpisa iz okolice Doboja potječe iz vremena Septimija Severa, vjerojatno je i ovaj koji spominje dotičnu kohortu iz tog razdoblja. To je inače jedina potvrda ove kohorte iz Dalmacije, što govori da je njen boravak na ovom prostoru bio kratak. Ostaje nam nepoznato kada je došla u ove krajeve i do kada je ostala.

Imamo još jednu hispaničku kohortu čija je prisutnost dokazana na bosanskohercegovačkom prostoru. To je cohors I Lucensium equitata, koja je iza sebe ostavila tri potvrde. Sve su pronađene u okolici Ljubuškog (Humac, Hardomilje i Kutac).⁵⁶⁾ Kako je riječ o spomenicima aktivnih vojnika (dva konjanika i jedan miles), koji su ovdje umrli, nesumnjivo je da je dotična kohorta neko vrijeme bila stacionirana u ovdašnjem logoru. To je bilo svakako prije 80. godine, jer je i ona, zajedno s drugim jedinicama, pod konac I stoljeća napustila Dalmaciju. Naime, već 80. godine spominje se u Panoniji (D. XI=XIII²), a potom je učestvovala u Trajanovom parčanskom ratu. U Dalmaciju je došla iz Germanije.⁵⁷⁾

U Dalmaciji je kratko boravila, jer je iza nje ostalo malo spomenika. Pored ovih iz Ljubuškog, iz čitave provincije su poznate još samo dvije potvrde i to iz Salone (CIL III, 8736) i Promone (CIL III, 9824). S obzirom na to da su ovo pojedinačni nalazi, a da iz okolice Ljubuškog potječu tri potvrde, može se zaključiti da se glavno posadno mjesto ove kohorte nalazilo u humačkom logoru.

Od nekoliko konjaničkih četa (ala) koje su boravile u Dalmaciji (ala Pannoniorum, ala Parthorum i ala I Tungrorum Frontoniana), na području Bosne i Hercegovine je ostavila trag boravka samo ala Claudia nova. Spominje je jedan natpis pronađen u Golubiću kod Bihaća.⁵⁸⁾ Riječ je žrtveniku posvećenom bogu Jupiteru koji je podigao neki Tit Flavije Sabim, pripadnik treće dekurije ove kohorte.

Kako iz okolice Bihaća potječe više vojničkih spomenika, može se pretpostaviti da je u ovdašnjem logoru jedno vrijeme bila stacionirana i ova kohorta.

⁵⁶⁾ CIL III, 8486; K. Patsch, Rimske pomoćne čete u provinciji Dalmaciji, p. 21 i d; G. Alföldy, o. c., p. 294, br. 3 (Humac); CIL III, 8494; *Bulletino dalmato*, VI (1883), p. 82 (Kutac); CIL III, 8492; GZM. XXVI (1914), p. 164; G. Alföldy, o. c., p. 294, br. 4 (Hardomilje).

⁵⁷⁾ K. Patsch, Rimske pomoćne čete u provinciji Dalmaciji, p. 21 i d; Cichorius, Cohors, RE. IV/1, 310.

⁵⁸⁾ CIL III, 10033; W. Tomaschek, *Acta min. acad. Windob.* XCIX, p. 473; G. Alföldy, o. c., p. 290, br. 8.

U Dalmaciji je nađeno više njenih potvrda, od čega dvije iz Drniša (CIL III, 9797; VAHD, LVI-LVII (1954—57), p. 82, br. 1), po jedna iz Salone (CIL III, 2065), Kadine Glavice (CIL III, 9816), Garduna (CIL III, 9727) itd. U Dalmaciji je boravila svakako prije 74. godine, jer se te godine već spominje u Germaniji, a 82. godine u Meziji. Ima mišljenja da je u Dalmaciji boravila od osnutka do Vespazijana.

U ranije doba ova jedinica je, uglavnom, bila sastavljena od Gala, ali tokom dužeg boravka u Dalmaciji popunjavana je Dalmatima, kako se to vidi iz natpisa. U njoj su služili regruti iz ove provincije i onda kada se nalazila u Germaniji, kako to pokazuje natpis iz Brambacha kod Meinza, u kojem sespominje novak Andes, rodom iz okolice današnjeg Bihaća.⁵⁹⁾ Može se pretpostaviti da joj se kod Bihaća nalazilo posljednje posadno mjesto prije napuštanja Dalmacije, kojom prilikom se popunila regrutima iz neposredne okolice tamnošnjeg logora.

Treba napomenuti da su na bosanskohercegovačkom području, također, bila stacionirana odjeljenja rimske mornarice. Riječ je o riječnoj floti, koja je kao dio dunavske flote (classis Flavia) patrolirala Savom. Po Notitia dignitatum, prefekt jednog njenog odjeljenja (classis primae Pannoniae), zapravo zapovjednik flote Panonije Prime, imao je sjedište u Servitiumu, to jest u današnjoj Bosanskoj Gradiški (Notitia dign. XXXII, 52, 55). Tu je bila ratna luka kroz koju su prošle brojne mornaričke jedinice koje su činile sveukupni vojni potencijal Rima na ovom području. Svojevremeno je ovdje iz Save zvučena vojnička kaciga koja predstavlja daljnju potvrdu Bosanske Gradiške kao posadnog mjesta. Ovaj nalaz ima posebnu vrijednost zbog natpisa u kojem je navedeno ime vlasnika kacige (L. Atilius), s oznakom jedinice kojoj je pripadao. To je cohors Octa, bez sumnje riječ je o cohors VIII voluntariarum, za koju se na osnovi ovog nalaza može pretpostaviti da je jedno vrijeme bila stacionirana u ovoj luci (O nalazu: M. Đurđević, Zbornik KM, VII, Banja Luka 1982, p. 135—136).

Pored Servitiuma vjerojatno je duž Save s bosanske strane bilo još takvih luka, međutim zbog pomanjkanja podataka o njima se malo zna. Za sada nam ostaju nepoznata imena mornaričkih jedinica koje su služile u ovom dijelu Bosne.

* * *

Kao što su u ove krajeve dolazili na službu vojnici iz raznih krajeva rimske države, tako je i domaća mladež po istoj osnovi odlazila izvan svoje domovine. Oktavijan je 34. godine st. e. nakon uništenja Setovije odveo šest stotina mladih Dalmata kao taoce (App. III., 27). Već smo navodili regrutiranje iz 6. godine n. e., koje je među Dezidijatima vršio Valerije Mesalina za Tiberija u Germaniji. Po uguše-

⁵⁹⁾ CIL XIII, 7023; Cichorius, Cohors, RE. I/1, 1238.

nju Batonovog ustanka također je izvršeno masovno regrutiranje, kao i 69. godine n. e., kojom prilikom je skupljeno 6000 Dalmata (Tacit. Hist. III, 50).

Pripadnici ovdašnjih plemena su, uglavnom, uvrštavani u pomoćne jedinice, gdje su služili kao pješaci ili konjanici. Te jedinice su dobijale imena po glavnom, odnosno najpoznatijem ovdašnjem plemenu, pa tako cohorts Delmatarum, kojih je ukupno bilo sedam i označavane su radnim brojevima. Sve su služile izvan domovine, pa su njihovi tragovi otkriveni u Germaniji, Africi, Britaniji itd. Tek u poznijim stoljećima, kada je nestalo ranije predostrožnosti i nepovjerenje prema domaćim plemenima, domaći regruti su ostajali služiti u svojoj zemlji, mada ni tada nije bilo strogo ustaljenog pravila.

Iako su jedinice u koje je regrutirana domaća mladež nosile imena po Dalmatima, u njih su uvrštavani i pripadnici drugih ovdašnjih plemena. Tako su, na primjer, Japodi uglavnom uvrštavani u V, VI i VII dalmatsku kohortu, koji su služili u Germaniji Superior (Aquae Mattiacae), posvjedoči u godinama 74, 90, 116, 134. itd. (D. IX=XI²; XXI², XXVII=XL², L²), te u Mauretaniji Cezarskoj (R. Cagnat, L' armée Romaine d' Afrique, Paris 1912—13, p. 301 i d.).

Mnoga mladež iz ovih krajeva služila je i u rimskoj mornarici. Već od vremena cara Klaudija Mezeji, Delnati i pripadnici drugih ovdašnjih plemena uvrštavani su u ravenatsku i mizensku flotu. Neki od njih su dosegli visoke časti i činove i često su nakon odsluženja ostajali zauvijek u mjestu služenja ili nekom drugom italском gradu. No, većina ih se vraćala u svoj zavičaj. Jedan Mezej se nakon otpusta vratio u domovinu, ali se trajno naselio u glavnom mjestu provincije — Saloni (CIL III, D. VII=VIII²). Tacit nas izvještava da je ravenatska i mizenska flota bila sastavljena u najvećem postotku upravo od Dalmata i Mezeja, mada je u njoj bilo i Panonaca, Dezidijata i drugih pripadnika s ovog područja.

* * *

Iz pregleda navedenih spomenika može se steći nešto jasnija predstava o rimskoj vojsci na bosanskohercegovačkom tlu. Tu se jasno navode imena pojedinih jedinica, saznajemo gdje je koja bila stacionirana, u koje vrijeme, kakav joj je bio sastav, čime se bavila u mirnodopskoj djelatnosti itd.

Međutim, postoji izvjestan broj natpisa s nepotpunim podacima, pa nam ostaje nepoznato koje su jedinice u pitanju. U nekoliko slučajeva radi se o legionarskim natpisima. Tako na natpisu iz Brekavice kod Bihaća spominje se izvjesni L. Lentidius Saturninus, za kojeg se kaže da je »vet. legionis...« Isti slučaj je sa natpisom iz Privilice, također kod Bihaća, na kojem se spominje neki C. Flavius Valens, koji je bio »miles leg(ionis)«. Na oštećenom natpisu iz Makljenovaca kod

Doboja čita se samo »legionis«, pa nam i u ovom slučaju ostaje nepoznato o kojoj je legiji riječ. Iz Bosanskog Grahova, pak, na natpisu se čita: »miles leg. . . adiutricis«, dakle ne znamo da li je u pitanju I ili II legija Adiutrix. Slično je i sa spomenikom iz Liješća kod Skelana na Drini, na kojem se čita »leg. X...leg. XI«.⁶⁰

Iz Rogatice potječe natpis čiji je dedikant P. Aelius Clemens, za kojeg je navedeno samo to da je veteran (CIL III, 8367). Isti slučaj je s natpisom iz Donjeg Sela kod Konjica, Makljenovca, Skelana i Stipanića kod Duvna (E. Imamović, Antički kulturni i votivni spomenici na području Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1977, p. 362, br. 93; V. Paškvalin, GZM. n. s. 38 (1983), p. 95—96). Na jednom spomeniku iz Rakanske Barice kod Bosanskog Novog spominje se vojno lice nepoznatog čina i jedinice (CIL III, 8376a=13242). Na spomenutom oštećenom natpisu iz Makljenovca, uz cohors I Flavia Hispanorum spominje se još jedna kohorta, ali zbog oštećenja spomenika njeno ime se nije sačuvalo (CIL III, 14619=12759; K. Pastch, GZM. V (1897), p. 533—534, br. 2).

Iz Makljenovca imamo još jedan natpis na kojem se spominje nepoznata jedinica, odnosno neka cohors miliaria (CIL III, 14618=12758; GZM. V (1897), p. 530—533). Možda je i u ovom slučaju riječ o kohorti I Flavia Hispanorum, koja je, također, bila miliaria, a koju na ovom mjestu spominje gore navedeni natpis.

Jedan spomenik iz Scopitnice kod Goražda također spominje jednu kohortu bez imena.⁶¹ S pravom se može reći da se neki od tih nepotpunih natpisa odnose na jedinice čiji je boravak ovdje dokazan preko drugih natpisa, što bi predstavljalo još potpunije dokaze njihove prisutnosti na ovom prostoru.

Otkriveni spomenici spominju razne kategorije vojnih pripadnika. Najviše veterana je iza sebe ostavila VII legija (ukupno 7), dok je najviše potvrda aktivnih vojnika ostavila legija II Adiutrix (ukupno 4). Beneficijarskih natpisa su najviše ostavile legije X Gemina i XIV Gemina (po 3 komada).

Od pomoćnih jedinica najviše potvrda je ostavila cohors I Belgarum (ukupno 10 spomenika). Od svih bosanskohercegovačkih mjesta Ljubuški s okolicom je dao najviše vojnih natpisa (ukupno 37), od čega polovica otpada na pomoćne jedinice. U Bosni i Hercegovini je do sada ukupno pronađeno 97 vojnih natpisa, od čega se 58 odnosi na legije, 33 na pomoćne jedinice i 5 nepoznate pripadnosti.

⁶⁰ CIL III, 10036a=13272; WM. VI (1899), p. 174; *Starinar*, III, s. III, (1922), p. 60; A. Betz, o. c., p. 71, br. 188 (Brekavica); CIL III, 15067; WM. VII (1900), p. 39 Abb 9; A. Betz, o. c., p. 74, br. 270 (Privilica); *Spomenik SKA. LXXVII* (1934), p. 17—18, br. 22 (Makljenovac); *Spomenik SKA. LXXVII* (1934), p. 19; A. Betz, o. c., p. 71, br. 211 (Bosansko Grahovo); CIL III, 14219¹⁵; GZM. XIX (1909), p. 145; A. Betz, o. c., p. 74, br. 283 (Liješće kod Skelana)

⁶¹ CIL III, 8370; GZM. VI (1894), p. 53—54, sl. 1.

Među vojnim pripadnicima bilo ih je raznih kategorija i čina. To su najčešće obični vojnici, od čega 18 pješaka (miles), i 9 konjanika (eques), dok se pripadnici oficirskog čina (centuriones i drugi) spominju na 7 natpisa. U 19 slučajeva spominju se beneficijari koji su pripadali raznim legijskim jedinicama.

Veterana je ukupno registrirano 19. Dok se za aktivne vojnike sa sigurnošću može reći da su na ovom prostoru boravili kao pripadnici posade koja je tu bila stacionirana, s beneficijarima i veteranima nije takav slučaj. Dužnost beneficijara su, uglavnom, obavljali časnici legija koje su bile stacionirane izvan Dalmacije, obično u nekoj od susjednih provincija.

U vrijeme kada je Dalmacija ostala bez legija, ti časnici su dolazili najčešće iz Mezije i Panonje. Obavljali su administrativne, carinske i policijske poslove, brinuli se za državne magacine (horrea) i sl. Njihova boravišna mjesta (stationes) posvjedočena su na više mjesta u ovom dijelu provincije Dalmacije. Redovito su se nalazila na frekventnim komunikacijama, na međuprovincijskim prolazima itd. U nekim slučajevima takve stanice su bile utvrđene i bile su pojačane oružanom posadom.

Prema koncentraciji nalaza beneficijarskih natpisa može se zaključiti da su im se stanice nalazile u sljedećim mjestima: Skelani (8 potvrda), Stolac i Halapići (po 3 potvrde), Livno, Bihać, Glamoč (po 2 potvrde), te u Banjoj Luci i Domaviji (po 1 potvrda). Za sva ova mjesta može se reći da su bila značajna putna, privredna ili granična naselja.

Na beneficijarskim natpisima redovito se navode oznake legija kojoj je dotični beneficijar pripadao. Od tih natpisa posebnu pažnju privlači ovaj iz Banje Luke na kojem se spominje konzularni beneficijar Gornje Panonije (CIL III, 14221). S obzirom na to da je između Dalmacije i Panonije granica prolazila upravo negdje oko Banje Luke, vjerojatno se i u današnjoj Banjoj Luci nalazila beneficijarska stanica. Pašalić je svojevremeno s time u vezi iznio mišljenje da spomenuti dedikant nije bio u službi u ovom mjestu u kojem je postavio žrtvenik.⁶² Međutim, baš zbog toga što je riječ o pograničnom mjestu pojava tog službenika s oznakom druge provincije ne bi trebalo predstavljati nešto neobično, jer se i u drugim pograničnim mjestima na bosanskohercegovačkom području (okolica Domavije kod Srebrenice) spominje visoki funkcioner iz susjedne provincije koji je ovdje službeno boravio (municipalni funkcioneri kolonije Sirmija (GZM. XLVI (1934), p. 14—15; LII (1940), p. 23—26).

Znatan broj vojnih natpisa pripada islužanim vojnicima (veterani). S obzirom na njihov status, nalaz tih spomenika ne predstavlja uvijek pouzdan element za dokazivanje boravka pojedinih jedinica na

⁶² E. Pašalić, o.c., p. 28

određenom području, jer su se veterani nakon otpusta često preseljavali izvan mjesta služenja. Dakako, bilo je i slučajeva da su ostajali baš ondje gdje su dobili otpust, tim prije ako se uz logor nalazilo znatnije civilno naselje, kakvo je, na primjer, bilo u Humcu, gdje su pronađeni ostaci većeg veteranskog groblja, što jasno pokazuje da su se veterani koji su služili ne samo u ovdašnjem logoru trajno naseljavali u ovom naselju.

Kolonija veterana se nalazila i uz logor u Makljenovcu kod Doboja. Tu su se naseljavali isluženi vojnici onih jedinica koje su davale posadu za tamnošnji logor. Sačuvani spomenici pokazuju da je ovo naselje doživjelo procvat krajem II i početkom III stoljeća n. e. Njegovi veterani su, bez sumnje, imali posjede u neposrednoj okolici koja je pružala dobre uvjete za vođenje poljoprivrednog gospodarstva.

Takva naselja su postojala i na drugim stranama današnje Bosne i Hercegovine, odnosno uz svaki logor, kojih je na ovom prostoru bilo nekoliko.

Najveći i najstariji od njih bio je, svakako, logor u Humcu kod Ljubuškog. Ostali su se nalazili u Makljenovcu kod Doboja, u Banjoj Luci (Castra), Šipovu kod Jajca, Velikoj Kladuši i u Lutvinom Hanu na Drini kod Srebrenice. Nijedan od njih nije podrobnije istražen, pa nam o njima manjkaju osnovni podaci.

Već je rečeno da su Rimljani još u toku osvajanja ovih krajeva izgradili prve logore, a neke tek po završetku osvajanja. Podizani su na strateški važnim tačkama, uz komunikacije i rijeke, obično u ravninama i na otvorenim mjestima. Zbog toga nemaju ništa zajedničko domorodačkim utvrđenjima na uzvišenjima, mada su u prvo vrijeme Rimljani koristili i takve strateške tačke.

Prvi rimski logori su i ovdje imali ofenzivni karakter u pacifikaciji zemlje, a tek kasnije, u izmijenjenim političkim uvjetima, dobijaju karakter obrambenih uporišta, kad se stvara čitav lanac većih i manjih logora, zapravo utvrda (castra, castella), naročito u krajevima koji su bili bliže Meziji i Panoniji.

Iz logora u Humcu potječu brojni ostaci koji ukazuju da se tu nalazio logor još u I stoljeću n. e. Natpisi nam govore da su se tu smjenjivale jedinice kroz razdoblje od nekoliko stoljeća, zapravo sve do konca antike. O njegovom izgledu se nešto više zna tek odnedavno, nakon otkopavanja u Gračanima (ukoliko je zaista riječ o logoru). Ustanovljeno je da se logor sastojao od četiri građevine. Središnji objekat je imao površinu od 550 m² i pretpostavlja se da se tu nalazila komanda. Cijeli areal logora je bio opasan kamenim bedemom širine 90 cm. Kako iskopavanja nisu privedena kraju, još uvijek nam nedostaju osnovni podaci o ovome logoru.^{62a)}

^{62a)} *Arheološki pregled*, 22 (1981), p. 63—65; I. Bojanovski, *Djela ANUBiH knj. LXVI*, Centar za balkanološka ispitivanja, sv. 6, Sarajevo 1988, p. 366—367.

Pojedini spomenici otkriveni u okolici Humca, ipak nam ponešto govore o sadržaju humačkog logora, kao i o susjednom veteranskom naselju. Jedan natpis potvrđuje postojanje hrama koji je bio posvećen božanskom paru Liberu i Liberi, čije je održavanje spadalo u brigu tamošnje posade (CIL III, 8484). Svakako je tu bilo i drugih pratećih sadržaja, kao i u civilnom naselju iza kojeg je ostala velika nekropola sa spomenicima koji pokazuju visok standard njegovih stanovnika, to jest bivših legionara i pripadnika pomoćnih jedinica.

U humačkom logoru su boravile brojne jedinice. Od legija tu je potvrđen boravak legio VII Claudia p. f., legio XI Claudia p. f., legio IV Flavia, legio VIII Augusta, legio I Adiutrix i legio II Adiutrix. Od pomoćnih jedinica boravila je cohors VIII voluntariorum, cohors I Belgarum, cohors III Alpinorum, cohors I Bracaraugustanorum i cohors I Lucensium.

Već smo spominjali Pačovo mišljenje da je ovaj logor pripadao lancu utvrđenja, tzv. dalmatinskog limesa iz vremena kada su Rimljani čvršće držali samo obalni pojas.⁶³⁾ To je dosta vjerojatno, jer kada su Rimljani obezbijedili zemlje sve do Dunava, dalmatinski logori gube strateški značaj, da bi mnogo kasnije, kada su prve obrambene linije na Dunavu počele popuštati pod pritiskom barbara, dalmatinski logori opet povratili svoj značaj. Vjerojatno je i Mogorjelo tada steklo obrambeni značaj, mada su se njime u vezi još mnoga pitanja neriješena.⁶⁴⁾

O ostalim logorima u Bosni i Hercegovini imamo malo podataka. Već je rečeno da su u logoru na Makljenovcu boravili pripadnici pomoćnih jedinica (cohors I Belgarum, cohors I Flavia Hispanorum, zatim posada jedne nepoznate legije i neka cohors miliaria). U posljednje vrijeme vršena su istraživanja koja su, na primjer, pokazala da su zidovi ovog logora bili debeli 1,5 m, uglovi su bili zaobljeni, uz istočna vrata stajala je četvrtasta kula itd. Dokazano je da se civilno naselje nalazilo tik uz logor, u koje su se svakako naseljavali isluženi vojnici iz tog logora (O svemu ukratko: Arheološki pregled, 8 (1966), p. 122—124).

Logor u Banjoj Luci je, također, malo istražen, pa nam i o njemu manjkaju osnovni podaci. Ne zna se ni kada je podignut, ni koje su jedinice u njemu boravile. Pouzdano je samo to da se nalazio na lijevoj obali Vrbasa, na mjestu današnjeg kaštela, o čemu govore sporadični nalazi iz rimskog doba u tom arealu.⁶⁵⁾ Svakako i naziv putne stanice Castra na cesti Salona — Servitium, koja se

⁶³⁾ K. Patsch, GZM. XXVI (1914), p. 158.

⁶⁴⁾ Šire o ovom problemu s popisom literature: GZM. n.s. XXIV (1969), p. 137—163.

⁶⁵⁾ O logoru: V. Skarić, Banja Luka i njena okolina u davnini, Otađbina, Banja Luka 1924, p. 32—33; E. Pašalić, o.c., p. 24, 98—99.

identificira sa današnjom Banjom Lukom, upućuje na postojanje vojnog logora koji je svojim sadržajem dao ime civilnom naselju izniklom uz logor.⁶⁶⁾

Logor u Šipovu kod Jajca nalazio se na lokalitetu Gornile. Prema nekim mišljenjima, izgrađen je krajem I ili početkom II stoljeća. U doba krize pretvoren je u refugij. Oдавдје потјеče i dio natpisa koji predstavlja počasni spomenik podignut Gaju Miniciju Fundanu, legatu legije XV Apollinaris.⁶⁷⁾

Koje su sve jedinice ovdje boravile i do kada ostaje nam nepoznato jer se na tom mjestu nisu vršila sistematska istraživanja. Od pomoćnih jedinica dokazan je boravak cohors III Alpinorum, ali svakako treba voditi računa i o gore spomenutom natpisu u kojem se spominje legat legije XV Apollinaris.

Logor u Lutvinom Hanu na Drini kod Srebrenice nalazio se na važnoj strateškoj poziciji uz komunikaciju. Ostaci ruševina ukazuju i na postojanje civilnog naselja koje je izraslo uz logor. Ni ovaj logor nije istražen, pa nam manjkaju osnovni podaci o njemu.⁶⁸⁾

Nalaz opeke sa žigom legije XIV Gemina u Velikoj Kladaši dokazuje da se i tu nalazio logor međutim, o njemu nemamo nikakvih drugih podataka. Jedan logor se svakako nalazio i u okolici današnjeg Bihaća (u Privilici ili Golubiću), jer je na tom prostoru nađeno nekoliko vojničkih natpisa, kao legionarskih tako i onih koji su pripadali vojnicima pomoćnih jedinica. S obzirom na to da oдавде потјеču čak četiri legionarska natpisa, može se pretpostaviti da se tu nalazio znatniji logor, što hi njegovo postojanje opravdala i geografska pozicija u odnosu na lanac logora u tom dijelu provincije Dalmacije i susjedne Panonije.

Osim logora, postojao je i veliki broj utvrđenja u kojima je poposada pojedinih odjeljenja vršila stražarsku službu. Ta utvrđenja su se, uglavnom, nalazila uz komunikacije, na važnijim prijevojima, iznad pojedinih naselja, te u rudarskim područjima. U Bosni i Hercegovini ih je do sada registrirano preko 60. Neka od njih potječu iz ranog carskog doba, ali ih je veći broj koji pripadaju razdoblju III i IV stoljeća, kao i iz doba kasne antike. U ovom posljednjem slučaju uglavnom je riječ o refugijama.

Neke od ovih utvrda bile su podignute na mjestima ranijih gradinskih utvrđenja, u gušće naseljenim krajevima i na pravcima novoizgrađenih putnih pravaca. U kasnije doba, uz svako naselje se nalazilo utvrđenje, obično na uzvišenju, koje je u doba prodora barbara imalo izuzetno važnu ulogu za obranu mjesnog stanovništva.

⁶⁶⁾H. Kiepert, *Formae orbis antiqui*, XVII; K. Miller, *Itinera Romana*, Stuttgart 1916, p. 478.

⁶⁷⁾D. Sergejevski, *GZM. XXXVIII* (1926), p. 156.

⁶⁸⁾E. Pašalić, o.c., p. 98—99.

Boravak vojske na ovom prostoru nije bio isključivo vezan za čuvanje bezbjednosti. Vojska je korištena i kao radna snaga za gradnju putova, utvrđenja i za druge korisne poslove, odnosno za sve ono što je u ma kojem obliku koristilo vojnoj bezbjednosti. U tom pogledu, ceste su imale prioritet, jer je u određenoj mjeri svaka od njih imala vojni karakter, da olakšaju vojne akcije i pokrete, ili da obezbijede sigurnost osvojenih krajeva. Iz tih razloga većinu cesta u Dalmaciji, a to znači i u Bosni i Hercegovini, izgradile su vojne jedinice i to još u doba ranog Carstva, u vrijeme Augusta i Tiberija. Njihovi graditelji su bili pripadnici VII i XI legije, koje su u to doba boravile u Dalmaciji. I kasnije reparacije ili gradnje također su bile djelo vojske. O, vojnom karakteru tih cesta govore brojni natpisi (miljokazi) kao i brojne stražarnice podignute uzduž pojedinih dionica.⁶⁹⁾

Vojne jedinice s ovog područja bavile su se i drugim proizvodnim djelatnostima. Neke od njih su imale svoje vlastite ciglane. O tome govore opeke koje nose žigove pojedinih jedinica koje su bile stacionirane na ovom području (ukupno sedam nalaza). Takva ciglana je bila u Vitini kod Ljubuškog, u kojoj je radilo odjeljenje legije IV Flavia.⁷⁰⁾ Iz Ljubuškog potječu dva nalaza opeka sa žigom legije VIII Augusta. Opeke su, bez sumnje, korištene za potrebe logora u Humcu, za obližnje civilno naselje, ali svakako i za potrebe šire okolice.

Opeke sa žigom vojne jedinice pronađene su i u Velikoj Kladuši. To dokazuje postojanje vojne ciglane i u ovom dijelu Bosne i Hercegovine. Žig se odnosi na odjeljenje legije XIV Gemina.⁷¹⁾ Može se pretpostaviti da je takvih ciglana bilo još na ovom prostoru, ali nam o njima manjkaju podaci, pa je teško nešto pouzdanije reći.

Bilo je, dakako, i civilnih ciglana i to u daleko većem broju nego je slučaj sa vojnim. Takve ciglane su proizvodile i drugi materijal za široke potrebe urbanih sredina, kojih je u unutaršnjem dijelu Dalmacije bio veliki broj, što većih (Delminium, Domavia, Castra, Aquae S..., itd.), što manjih (putne stanice i obična naselja). Postojanje takvih ciglana je dokazano u Pijavicama kod Jajca, Grudama na Sovičkom polju, u Sarajevu, Lješanskom polju kod Skelana, u Bugojnu, Eminovu Selu na Duvanjskom polju itd.⁷²⁾

Gusti raspored stražarnice (castella, burgi, speculae) uz ceste govori i o velikoj nesigurnosti koju su stvarali od razbojnici (latrones, grassatores). U njihovom suzbijanju veliku ulogu su imala i pojedina vojna odjeljenja, osobito ako su bile u pitanju magistrale, rudnici i sl. Postojala je i redovna prometna policija (stationarii),

⁶⁹⁾ E. Pašalić, o.c., passim, naročito 95; *Godišnjak*, XV, Centar za balkanološka ispitivanja, knj. 13, ANUBiH, Sarajevo 1977, p. 63—146.

⁷⁰⁾ K. Patsch, *Herzegowina*, p. 116; E. Pašalić, o.c., p. 83.

⁷¹⁾ V. Radimsky, *WM*, III (1895), p. 294—295; K. Patsch, *WM*, III (1895), p. 527; E. Pašalić, o.c., p. 83.

⁷²⁾ O. tome više: E. Pašalić, o.c., p. 83.

al je u tome vojska imala nezamjenjivu ulogu. U nekim regionima, zbog specifičnih okolnosti, bezbjednost je bila pojačana, pa je tu raspored stražarnica i utvrda bio nešto gušći. Da je ta predostrožnost bila opravdana svjedoče brojni nadgrobni spomenici koji pripadaju žrtvama razbojnika (CIL III, 2544, 6418, 8330, 8910, 9054). Nesigurnost s te strane bila je osobito naglašena u unutrašnjosti provincije gdje su se nalazili brojni rudnici i drugi privredni pogoni.

Pripadnici vojnih jedinica su imali važnu ulogu i u rješavanju međuplemskih sporova. U težim slučajevima, kada su, na primjer, izbijali sporovi oko razgraničavanja zemljišta, pašnjaka, pojila i sl., namjesnik provincije je povjerovao rješavanje tog problema određenoj jedinici. Ova bi imenovala komisiju kojoj je na čelu obično stajao viši časnik, najčešće centurion. Nakon obavljenog uviđaja donosili su presudu koju je u nekim slučajevima potvrđivao namjesnik provincije.⁷³⁾ Takve intervencije su poznate i s područja današnje Bosne i Hercegovine. Tako, na primjer, u sporu koji je izbio između Sapuata i Lamantina, koji su naseljavali područje današnjeg Jajca, presudio je neki Manije Celium, centurion VII legije (CIL III, 9864a).

Na natpisu iz okolice današnje Bileće (Kosijerevo), navodi se

da je optant legije IV Flavia intervenirao oko popravka mosta i obnove međa nekih vlasnika čija nam se imena nisu sačuvala.⁷⁴⁾ Dokaza o intervencijama vojnih lica po ovim pitanjima je daleko više iz primorskog dijela Dalmacije.⁷⁵⁾

Vojna lica su i na području Bosne i Hercegovine široko koristila neka od brojnih termalnih i mineralnih vrela. Takvih banjjskih naselja otkriveno je nekoliko, od kojih je najpoznatije ono u Ilidži kod Sarajeva, u Šeheru kod Banje Luke, te u Gatama kod Bihaća. Neki od vojnih natpisa pronađeni u tim mjestima ili njihovoj neposrednoj okolici ukazuju da su njihovi redovni posjetioci bila i vojna lica.⁷⁶⁾ Interes vojnika za banjjska lječilišta i mineralna vrela evidentiran je i u drugim krajevima naše zemlje, kao na primjer u Varaždinskim i Daruvarskim toplicama (Aquae Iassae i Aquae Balissae), a onda u drugim zemljama, na primjer u Galiji (Aquae Neri, Aquae Calidae itd), ili u Germaniji (Aquae Matiacae).⁷⁷⁾

⁷³⁾ O tome: E. Imamović, Medjašni natpisi na području rimske provincije Dalmacije, *Prilozi Instituta za istoriju*, god. XVI, br. 17, Sarajevo 1980, p. 27—57.

⁷⁴⁾ *Tribunia*, knj. 3, Trebinje 1977, p. 94.

⁷⁵⁾ Srvni bilješku 73 (tu navedena ostala literatura).

⁷⁶⁾ O tome: E. Pašalić, O antičkim naseljima uz mineralna vrela na području Bosne i Hercegovine, *Sabrano djelo*, Sarajevo 1975, p. 195 i d.

⁷⁷⁾ CIL III, 4121 (Aquae Iassae); CIL III, 4000 (Aquae Balissae); L. Bonnard, *La Gaule thermale — Sources et stations thermales et minérales de la Gaule à l'époque gallo-romaine*, Paris 1908, p. 112—113 (za Galiju); J. Hagen, *Römerstrassen der Rheinprovinz*, Bonn 1931, XXX—XXXIV (za Germaniju).

* * *

Na osnovi do sada iznesenog, može se reći da su i na bosanskohercegovačkom području vojni pripadnici predstavljali pouzdan sloj stanovništva koji je imao aktivnu ulogu u svim oblicima života sredine u kojoj su boravili. Njihova prisutnost, bilo u gradu ili selu, davala je poseban ton javnom, kulturnom, privrednom i političkom životu. Po pravilu, to su bili najaktivniji nosioci i zagovornici svega što je bilo rimsko. Na njih se gledalo kao na povlašteni sloj građana koji su raznim beneficijama kao takvi bili priznati i od strane države. Zato je prisutnost vojnih osoba u svim sredinama imala dalekosežne posljedice.

Islužena vojna lica koja su se naseljavala u neka od ovdašnjih naselja često su spadala u red najuvaženijih građana. Takvi su obavljali visoke municipalne ili svećeničke službe. Imamo slučaj nekog Publija Elija Klemensa, veterana iza kojeg su ostale dvije posvete iz Rogatice, od kojih jedna navodi da je dotični bio duovir (CIL III, 8366). Takvih slučajeva je svakako bio veliki broj i u drugim mjestima, jer su veterani predstavljali najlojalniji sloj rimskih građana po provincijama. Općenito, i ovdje su vojnici, aktivni ili veterani, bili pioniri romanizacije i imali su prednost u odnosu na trgovce, privrednike i administratore, koji po ovome pitanju na ovome prostoru nisu stekli onaj i onoliki značaj kao u drugim krajevima ove provincije, ili u drugim zemljama u kojima su vladali drugačiji društveno-politički odnosi, proistekli iz specifičnih okolnosti privođenja pod rimsku vlast.

Enver Imamović

THE TRACES OF THE ROMAN MILITARY UNITS ON THE TERRITORY OF THE PRESENT BOSNIA AND HERZEGOVINA

S u m m a r y

A considerable number of monuments that proved the presence of the Roman army in several centuries was found in Bosnia and Herzegovina. The stay of the ten legions was proved (legio VII Claudia p.f., legio XI p.f., legio I Adiutrix, legio II Adiutrix, legio I Italica, legio X Gemina, legio XIV Gemina, legio VIII Augusta, legio V Macedonica, and legio IV Flavia). From the ranks of the auxiliary forces the presence of six cohorts was affirmed (cohorts

III Alpinorum, cohorts I Belgarum, cohorts I Lucensium, cohorts VIII voluntariorum, cohorts I Bracaraugustanorum), and from the cavalry troops the presence of the ala Claudia nova was established.

The legion VII Claudia p.f. was proved on ten monuments. The nine of them came from the vicinity of Ljubuški, and the tenth one from Vaganj near Jajce. On the latter one a centurion was mentioned, and on the former ones veterans.

The XI legion left behind it 7 proofs of its presence. Two of them came from Ljubuški and its vicinity. One of them mentioned the centurion, and the other a flag-bearer. Three findings came from the Drina River (Voljevica and Skelani), and one of each from Glamoč and Halapići, where beneficiaries had been mentioned.

The legion IV Flavia was confirmed with a single inscription. It is a brick with a stamp found at Vitina near Ljubuški. The members of the legion I Adiutrix left behind them five confirmations. The three came from the vicinity of Ljubuški, and one of each from Skelani and Bihać. The inscriptions from Ljubuški mentioned the active soldiers, and those from Skelani and Bihać the beneficiaries.

The legion II Adiutrix was confirmed in four inscriptions (Humac, Zenica, Glavatičevo and Golubić). All the cases included the active soldiers. The legion I Italica was confirmed with the two beneficiary inscriptions, found in Stolac and at Skelani. The members of the legion VIII Augusta were confirmed in 4 monuments. The inscription from Letka at the Duvanjsko polje (the Field of Duvno) mentioned active soldiers, whereas the confirmations from Humac related to the bricks with this legion's stamp. The findings from Hadžići and Švrakino selo near Sarajevo mentioned veterans.

The legion X Gemina left behind itself 3 inscriptions. Two came from Skelani, and the third one from Lipa at the Duvanjsko polje. In two cases the veterans were mentioned, whereas the third inscription was incomplete. The legion XIV Gemina was confirmed with four monuments. Two came from Stolac, and the other two, one of each, from Halapići and Velika Kladuša. The first three mentioned beneficiaries, whereas the one from Velika Kladuša represented the brick with legion's stamp.

The legion V Macedonica was confirmed in two monuments. The both came from Skelani, and mentioned beneficiaries.

The auxiliary cohorts also left many traces behind them. The presence of 7 cohorts and one ala was confirmed. The cohorts III Alpinorum left 7 confirmations (6 from the vicinity of Ljubuški, and one from Šipovo near Jajce). The cohorts VIII voluntariorum was confirmed in 4 monuments. Two of them were found at Halapići, and the other two in the vicinity of Ljubuški. The presence of the cohorts I Belgarum was confirmed in 9 monuments. The first eight came from the vicinity of Ljubuški, and the last one is from Usora

near Dobož. The cohorts I Bracaraugustanorum was confirmed in 3 monuments, all of them from the vicinity of Ljubuški. The cohort I Flavia Hispanorum was confirmed with a single monument, found at Makljenovac near Dobož. The cohort I Lucensium left behind it 3 monuments, all of them from the vicinity of Ljubuški.

The members of the unit ala Claudia nova left behind them a single monument. It was found at Golubić near Bihać. It must have been the major military camp through which many units had passed further on.

Up to the present, the total of 97 military inscriptions were found in Bosnia and Herzegovina. The legions were represented in 58, and the auxiliary units in 33 of them. 18 monuments mentioned common soldiers (miles), 9 cavalry troops (eques), and 7 centurions. There were 19 monuments that mentioned the beneficiaries and the same number of them mentioned the veterans. The town of Ljubuški with its vicinity gave the largest number of inscriptions, which could be taken as a proof that it had been the site (at Humac) of the permanent military camp during several centuries.

The presence of soldiers in the territory was not exclusively connected with the maintaining of security. The army was a useful labour force, which, among other things, built the largest number of roads, strongholds etc. The army played an important role in resolving the intertribal disputes, in maintaining the law and order etc. The veteran soldiers, settled in urban places in the territory, represented the most loyal and reliable level of the Roman citizens in any situation. Together with the active soldiers they were the pioneers of Romanization. For that reason, their presence left a deep impact on all the aspects of life of the then inhabitants of Bosnia and Herzegovina.